

УДК 37(477) «192»

Віталій Липинський, Наталя Аксакова (м. Донецьк)

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКА КОРПОРАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УСРР У 1920-ТІ РОКИ

В статті розглянуто процес збирання професорсько-викладацьких кадрів педагогічних ВНЗ УСРР впродовж 1920 – х років, зроблено комплексний аналіз процесів та причин, що впливали на зміну його кількісного та якісного складу. Проаналізовано державну політику щодо професорсько-викладацької корпорації так званої «старої школи» та намагання заміни її новою – комуністичною професурою.

Ключові слова: педагогічна освіта, професорсько-викладацька корпорація, інститути народної освіти, педагогічні технікуми, кількісний та якісний склад.

Освіта, як така, складається з декількох важливих компонентів, найголовнішими з яких є наявність кваліфікованих професорсько-викладацьких кадрів. Створена в УСРР у 1920-і роки система освіти передбачала розбудову широкої мережі підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів. З одного боку, освітня система була націлена на постійне підвищення матеріального рівня і соціального статусу професорсько-викладацької корпорації. Але, з іншого боку, стратегічною метою радянської системи освіти була поступова заміна так званої «старої» професорсько-викладацької корпорації на нову радянську професуру, яка мала стати провідником політики Комуністичної партії у вищій школі. Саме ця друга складова політики нової влади спричиняла постійну політичну напругу у ВНЗ і викликала пасивний супротив з боку «старої професури» діям Головпрофосу, який докладав максимум зусиль для того, щоб роз'єднати та нацькувати одна на одну поки що єдину професорсько-викладацьку корпорацію.

Процес формування професорсько-викладацької корпорації педагогічних ВНЗ частково вивчався у роботах В.Липинського, В.Левченка та М.Кузьменка [1]. Проте окремо, як така, ця проблема не розглядалась.

Метою статті є вивчення кадрового складу педагогічної освіти; комплексний аналіз процесів та причин, що впливали на зміну його кількісного і якісного складу; розгляд державної політики щодо так званої «старої професури».

До кадрового складу педагогічної освіти входили професори та викладачі педагогічних інститутів та технікумів, а також спеціальних педагогічних відділень, що утворились у складі профільних ВНЗ різних вертикалей, де здійснювалась підготовка викладачів для технікумів та інститутів. Процес реформування системи педагогічної освіти розпочався із розв'язанням питання про забезпечення педагогічних ВНЗ кваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами. Важливе значення для реформування системи педагогічної освіти мав декрет РНК УСРР,

виданий на початку 1920 р. «Про деякі зміни у складі побудови державних установ і вищих навчальних закладів УСРР», який скасував усі вчені звання і ступені, а також усі пов'язані з цими ступенями права і привілеї [2]. А 24 травня цього ж року НКО УСРР видав постанову «Про мобілізацію професорів та вчителів», де повідомлялось, що працівники освіти переходили в розпорядження Наркомосу на підставі трудової повинності: «Жодна з зазначених осіб не має права відмовитись від обов'язків, котрі покладаються на них Наркомосом у межах роботи з проведення реформи вищої школи» [3]. На підставі цієї постанови невдовзі було розроблено інструкцію з обліку культпрацівників, за якою «всі працівники культури і науки, в тому числі і робітники вищої школи, мали у двотижневий строк стати на облік при губернських, волосних та повітових відділах народної освіти» [4]. Особам, що пройшли реєстрацію, надавалась робота у вищих навчальних закладах. Паралельно здійснювалась перевірка державних установ і організацій, куди у лихоліття громадянської війни, рятуючись від голоду, пішли працювати викладачі ВНЗ. Так, у 1920-1921 навчальному році з органів державної влади та управління у сільськогосподарські, медичні та педагогічні ВНЗ було мобілізовано 26 осіб, 9 з яких почали працювати у Харківському ІНО [5].

Основною базою для заповнення викладацьких вакансій у педагогічних ВНЗ стали викладачі так званої «старої» дожовтневої вищої школи. Так, за рішенням колегії Головпрофосу від 26 лютого 1921 р. «Про реорганізацію Кам'янець-Подільського університету» було утворено два ВНЗ: Інститут народної освіти та Сільськогосподарський інститут, які залучили до роботи у нових навчальних закладах переважно більшість викладачів університету [6]. У створеному 1921 р. Горошинському педагогічному технікумі працювали лише 9 викладачів. Всі вони раніше перебували у цьому навчальному закладі, мали педагогічний стаж від 6 до 9 років [7]. У 1922 р. у Київському і Одеському ІНО 60% викладачів мали дожовтневий стаж. Середній вік педагогів становив 40-45 років, а професура у ВНЗ складала відповідно 10-18%. Проте далеко не завжди у цей же час так звана «стара професура» йшла на співпрацю з більшовиками. Наприклад, у Катеринославі у 1921-1922 навчальному році ІНО майже не функціонував за браком лекторських кадрів. У жовтні 1922 р. на засіданні Центрального бюро комуністичного

студентства (ЦБКС) розглядалось питання «Про викладання у ВНЗ соціально-економічних дисциплін», де зокрема зазначалось, що «у педагогічних ВНЗ встановлений Раднаркомом мінімумом соціально-економічних наук фактично зірвано за браком лекторів» [8].

Особливо гостро брак викладачів відчувався у нових провінційних педагогічних інститутах і технікумах. Такі ВНЗ переважно забезпечувались за допомогою так званих «перекидок» викладачів. Впродовж 1921-1922 навчального року з провідних педагогічних ВНЗ Києва, Одеси та Харкова була відряджена велика кількість педагогів до нових провінційних педагогічних інститутів та технікумів. Так, 16 листопада 1922 колегія Головпрофосу приймає рішення про відрядження викладачів з Києва та Харкова до провінційних педагогічних технікумів Маріуполя та Єнакієвого. У 1924 р. мала колегія Головпрофосу розглянула питання «Про перекидку викладачів у Донбас». Для відкриття Донецького ІНО у Луганську та інших ВНЗ з Одеси відрядили 50 викладачів – з них 5 професорів, з Києва – відповідно 30 і 3, з Чернігова 20 і 8, з Полтави 20 і 2, з Харкова 30 і 2 [9].

Заміщення посад у педагогічних ВНЗ відбувалось за конкурсом. Для цього створювались відповідні комісії, за рішенням яких викладачам надавалась відповідна категорія – перша або друга. На той час ще не були розроблені критерії, щодо надання звання доцента або професора. Зазвичай впродовж 1920-х років на посаду професора призначали викладачів, які читали самостійний курс, мали необхідний досвід викладацької роботи та відповідні наукові досягнення. Наукове звання професора надавалось за рішенням Вчених рад ВНЗ або науково-дослідницьких установ мережі ВУАН з подальшим затвердженням НКО УСРР. Захист докторської дисертації був не обов'язковим. Затвердження професорів на посаді також відбувалось за рішенням Голвпрофосу УСРР. Так 30 вересня 1921 р. на засіданні малої колегії Головпрофосу були затверджені професори Харківського ІНО, а 17 жовтня 1922 р. мала колегія Головпрофосу дала згоду на затвердження професорів Київського ІНО [10].

Восени 1922 р. у інститутах народної освіти УСРР працювало 984 викладача, які навчали 12053 студентів. Тобто навантаження на одного викладача становило більш ніж 12 студентів (майже сучасна норма в Україні, яка значно нижча у країнах Європейського Союзу). До кінця 1922 р. Головпрофос планував збільшити чисельність ви-

кладачів у педагогічних інститутах до 1375, а чисельність студентів у них довести до 15596 осіб [11].

Проте плани Головпрофосу УСРР щодо збільшення чисельності викладачів та студентів були передчасними. Стихійне розгортання мережі та структури педагогічних ВНЗ на початку 1920-х рр., скорочення бюджетного фінансування на освіту викликали необхідність зменшення чисельності студентів у педагогічних ВНЗ у 1922-1923 навчальному році, а разом з тим і чисельності викладачів. Так, вже 29 листопада 1922 р. колегія Головпрофосу розглянула питання «Про скорочення штатів навчальних закладів професійної освіти» і визнала за необхідне «категорично у подальшому скорочувати штати навчальних закладів». Трійці у складі Ряппо, Зотіна і Немоловського у тижневий строк було доручено провести скорочення як навчального, так і адміністративного складу ВНЗ. До кінця 1922 р. у педагогічних ВНЗ було скорочено близько 10% викладачів та адміністративно-господарських працівників [12].

У 1923-1924 навчальному році, коли економічну кризу ще не було подолано, скорочення штату викладачів педагогічних ВНЗ відбувалось шляхом злиття та об'єднання невеликих провінційних педагогічних технікумів. Так, у звіті Харківського Губпрофосу за 1923-1924 навчальний рік повідомлялось, що з метою укрупнення невеликих педагогічних курсів і скорочення чисельності викладачів були об'єднані Богодухівські педагогічні курси з Охтирськими, а Валківські з Харківськими [13]. 17 травня 1924 р. колегія Головпрофосу розглянула питання «Про скорочення мережі педкурсів національних меншин». Після тривалих дебатів було вирішено мережу педкурсів національних меншин не скорочувати, натомість було заплановано скоротити чисельність викладацького складу [14].

На початку 1922-1923 навчального року педагогічний склад у Одеському ІНО скоротився з 187 до 104 осіб. Наприкінці цього ж навчального року відбулось ще одне значне скорочення штатів Одеського ІНО. Для реалізації цієї акції 23 травня 1923 р. завідувачем Одеського Губпрофосу Т.М. Внуковим була створена «особлива комісія» у складі інспектора Губпрофосу Й.І.Герліха, ректора ОІНО П.О.Самулевича, представника адміністрації інституту – проректора С.С.Дложевського і секретаря Бюро П.О.Потапова та ін. З 1 червня 1923 р. згідно наказу ОІНО з викладацького складу було звільнено 25 осіб. Вже на початку 1923-1924 навчального року керівництво ОІНО визнало звільнення такої великої кількості викладачів по-

спішним. Тому 4 жовтня 1923 року на засіданні комісії по заміщенню вакансій до професорсько-викладацького складу інституту було повернуто 5 осіб: професори Д.О.Свиренко (морфологія та систематика рослин) і Д.К.Добросердов (органічна хімія), викладачі Личко (сільськогосподарське виробництво), Горянський (українська література) і Турчанінов (математика) [15].

Після подолання економічної кризи і стабілізації мережі педагогічних ВНЗ у 12 ІНО на 1 січня 1925 р. залишилось 566 викладачів. За 1923-1924 рр. було скорочено 418 педагогів. Тобто в одному інституті народної освіти працювало у середньому лише 55 викладачів. На одного педагога припадало, як і раніше, 12 студентів. У 61 технікумі працювало 743 викладачі (12 педагогів на один технікум) [16]. Починаючи з 1925 р. чисельність викладачів та студентів у педагогічних ВНЗ поступово збільшується до кінця періоду, який вивчається. Так, на початок 1925-1926 навчального року чисельність викладачів в ІНО вже становила 712 осіб, а у педагогічних технікумах – 740; робітничих факультетах – 130 [17].

Впродовж 1925-1926 навчального року до педагогічних ВНЗ було зараховано 78 викладачів (11,1%) [18]. Поступово збільшується чисельність педагогічного складу у окремих педагогічних інститутах та технікумах. Наприклад, у Київському ІНО у 1927-1928 навчальному році працювало 113 викладачів. У наступному 1928-1929 навчальному році, за рахунок запрошення нової професури, яка займала радянську позицію, чисельність педагогічного корпусу інституту зросла до 128 осіб [19]. Сталінський педтехнікум у 1927-1928 навчальному році збільшив чисельність педагогів з 9 до 11 осіб, які викладали: математику, фізику, політичну економію, історію, біологію, хімію, дидактику, літературу, анатомію, фізіологію, педагогіку, педологію та інші предмети [20]. Педагогічні технікуми в кінці 1920-х рр. збільшували чисельність педагогічного складу переважно за рахунок своїх же випускників. Наприклад, у серпні 1928 р. Артемівський окружний виконавчий комітет звернувся з листом до Наркомосу з проханням залишити випускницю Артемівського педагогічного технікуму Тимошенко А. Г. для викладацької роботи у технікумі [21]. У 1929 році в інститутах народної освіти працювали 793 штатні викладачі.

Поряд зі штатними викладачами у педагогічних ВНЗ впродовж 1920-х років активно працювали позаштатні викладачі, чисельність яких

часто-густо дорівнювала чисельності штатних педагогів. Така велика кількість позаштатного персоналу у педагогічних інститутах, технікумах, на нашу думку, була обумовлена двома причинами. По-перше, якісний склад педагогічного персоналу (про що йтиметься далі) у педагогічних ВНЗ, особливо у новоутворених провінційних вищих навчальних закладах на початку 1920-х, років був незадовільний. Тому, щоб покращити якість навчання педагогічні ВНЗ запрошували викладати відомих вчених. Наприклад, у 1920 р. до Київського ІНО було запрошено 21 позаштатний професор і 33 позаштатні викладачі [22]. В той же час відомі вчені, які були у штаті педагогічних ВНЗ, запрошувались як позаштатні викладачі до інших навчальних закладів. Так, у 1920-1921 навчальному році багато викладачів Одеського ІНО працювало за сумісництвом у інших навчальних закладах міста. У гуманітарно-суспільному інституті професорські посади обіймали П.О.Бузук, Р.В.Волков, М.І.Гордієвський, В.Ф.Лазурський, М.І.Мандес, Ю.Г.Оксман, П.О.Потапов, С.М.Щепкін. У фізико-математичному інституті на посаді професорів працювали В.Б.Лебедев, Д.К.Третьяков і С.Й.Шатуновський. В.Ф.Лазуревський був професором Академії образотворчих мистецтв і Одеської державної консерваторії. У Педагогічному інституті працювала Є.І.Ельштейн, а у політехнічному – О.Й.Філіпов [23].

По-друге, після проведення скорочення штатів у педагогічних ВНЗ і запровадження нової системи оплати педагогічної праці, штатні викладачі отримували значно більшу заробітну плату ніж їх позаштатні колеги. Чисельність штату педагогів навіть у провідних ІНО була обмеженою, а інститути і технікуми були вимушені переводити штатних викладачів до складу позаштатних педагогів. Так, на 1925-1926 навчальний рік Наркомос затвердив штат педагогічного персоналу Київських ІНО у чисельності 61 особи: 6 професорів I групи, 18 професорів II групи, 10 викладачів I групи, 27 викладачів II групи [24].

Якщо штат педагогічного персоналу затверджувався у Наркомосі, то позаштатні посади затверджували Правління педагогічних ВНЗ. Ці посади оплачувалися зі спеціального фонду ВНЗ. Штатні викладачі по досягненню 65 років на підставі закону і з дозволу Голопрофосу переводилися до складу позаштатних працівників [25]. Педагоги, що були у штаті, часто-густо працювали з подвійним навантаженням, заповнюючи

«прогалини» у навчальному процесі. Це, в свою чергу, негативно позначалось на якості освіти. Збільшення набору студентів до педагогічних ВНЗ у 1928-1929 навчальному році призвело до катастрофічного перевантаження штатного педагогічного персоналу. У 1929 р. Нарком освіти УСРР М.Скрипник закликав негайно підняти якість навчання і знизити навчальне навантаження професури: «Перевантаження професури, додаткові лекції призводять до недбалості, запізненням та неякісної праці» [26].

Збільшення чисельності викладачів у педагогічних ВНЗ було також пов'язане з запрошенням до інститутів і технікумів фахівців для ведення нових курсів відповідно до постанови РНК УСРР від 26 квітня 1921 р. «Про установа загального наукового мінімуму, обов'язкового до викладання у всіх вищих навчальних закладах УСРР». Якщо для читання курсів лекцій з природничих дисциплін у складі ІНО та педагогічних технікумів були фахівці, то після впровадження предметів нового напрямку – марксизму-ленінізму, викладачів не було. Так, до Одеського ІНО були зараховані викладачі, які читали комуністичні дисципліни: Серед викладачів нових дисциплін тут були випускники Віденського учительського інституту – І.А.Хайт (член КП(б)У з 1919 року), Варшавського університету – Г.І.Лур'є, Петербурзького університету – І.А.Хмельницький та інші [23].

У січні 1925 р. секретаріат ЦК РКП(б) прийняв постанову «Про суспільний мінімум і пропаганду ленінізму у ВНЗ». Згідно з цією постановою у великих педагогічних ВНЗ були створені спеціальні кафедри історії РКП(б) і ленінізму, в інших – кафедри з суспільного мінімуму. Запровадження у педагогічних ВНЗ історії РКП(б) і ленінізму ще гостріше поставило питання про кадри викладачів. При ЦК РКП(б) була створена комісія з добору і розподілу викладачів суспільних наук. У цей час партійні організації почали надсилати до ВНЗ випускників комуністичних університетів та історичних факультетів ІНО. Багато з них пізніше стали відомими вченими, які внесли гідний вклад у підготовку студентів. Так, після закінчення у 1929 р. Харківського комуністичного університету ім. Артема почав працювати у Харківському ІНО Я.С.Блудов, який пізніше став ректором інституту [27].

Зміни, що відбувались у чисельному складі викладачів педагогічних ВНЗ відображені у Табл. №1 [28].

Чисельність викладачів у педагогічних інститутах і технікумах у 1922-1929 рр.

Навчальні роки	Інститути народної освіти	Педагогічні технікуми
1922-1923	984	854
1923-1924	615	755
1924-1925	566	743
1925-1926	712	740
1926-1927	745	753
1927-1928	770	767
1928-1929	793	813

Табл. 1 свідчить, що після стихійного розгалуження мережі педагогічних ВНЗ у 1922-1923 навчальному році чисельність педагогічного складу у інститутах народної освіти і у педагогічних технікумах досягає свого максимуму – відповідно 984 і 854 особи. Проте вже у наступному 1923-1924 навчальному чисельність викладачів у ІНО скорочується більш ніж на третину, а у педагогічних технікумах майже на 12%. Це було пов'язане зі значним скороченням мережі і чисельності студентів. Оскільки чисельність викладацького складу прямо залежала від кількості студентів (на одного викладача – 12 студентів), то відповідно зменшилась і чисельність педагогів. У подальшому кількісний склад педагогічного корпусу поступово збільшувався до кінця періоду, що вивчається. Така тенденція була обумовлена, з одного боку, подоланням економічної кризи та збільшенням потреби на вчителів, а, з іншого боку, запровадженням нових обов'язкових марксистсько-ленінських дисциплін. Ця тенденція збережеться і в подальшому. Проте у 1929 р. чисельність викладачів у педагогічних ВНЗ не змогла досягти максимальної позначки 1922-1923 навчального року. Окремо слід зазначити, що впродовж 1920-х років у педагогічних ВНЗ працювала велика кількість позаштатних викладачів. Особливо їх чисельність збільшилась у другій половині періоду який вивчається, що було наслідком впровадження нової системи оплати педагогічної праці.

Впродовж 1920-х років у педагогічних ВНЗ відбувались суттєві зміни у якісному складі викладачів. Це насамперед стосується їх освіти, професійної підготовки, педагогічного стажу, соціального походження, політичної приналежності та національності. На початку 1920-х років інститути народної освіти, які утворювались на базі ліквідо-

ваних університетів та інших вищих навчальних закладів, зуміли зберегти кадровий потенціал «старої школи», який відповідав вимогам підготовки фахівців вищої кваліфікації. «Стара професура», незважаючи на те, що заробітна плата виплачувалась несвоєчасно (у жовтні за травень) системно читали лекції та проводили семінарські заняття. Так, у 1921-1922 навчальному році у Київському ІНО нараховувалось 172 викладачі, серед них 10 академіків, 40 викладачів, що мали вчений ступінь [29]. У Харківському ІНО у 1921 р. кафедри очолювали такі відомі вчені, як В.П. Бузескул, Д.І.Багалій, В.Ф.Левитський, К.Д.Зеленін, М.Ф.Сумцов, Л.А.Булаховський, С.Н.Берштейн, Д.М.Синцов, Д.М.Соболев та ін. [30].

У Одеському ІНО на початок 1920-1921 навчального року було зараховано 34 викладачі, а на кінець року їх чисельність збільшилась до 67 осіб. Аналіз педагогічного складу ОІНО на початковому етапі його формування свідчить про те, що до нього входили викладачі, які мали досвід роботи у вищих навчальних закладах Одеси та інших міст колишньої Російської імперії. 25 викладачів ОІНО мали вищий ступінь доктора, серед яких 13 педагогів були викладачами реорганізованого Новоросійського університету. Останні, з метою посилення якісного складу ВНЗ, були введені до ОІНО окремим наказом губернського управління вищими навчальними закладами [23].

Слід зазначити, що на початок 1922-1923 навчального року найбільша кількість викладачів була сконцентрована саме у педагогічних ВНЗ (1838 осіб). Більша їх частина працювала у інститутах народної освіти (984 особи), 60% з них були представниками так званої «старої школи» і мали відповідний досвід науково-педагогічної роботи. Чисельність професури у різних ІНО була неоднаковою і коливалась від 10 до 25% від загальної кількості викладачів. Середній вік викладачів наприкінці 1922 року складав 40-45 років [31]. Наведені показники яскраво свідчать про те, що освітньо-професійний і науково-педагогічний рівень викладачів інститутів народної освіти на етапі їх становлення був досить високим і відповідав завданням підготовки педагогічних кадрів. Зовсім інша ситуація щодо якісного складу викладачів була у новоутворених педагогічних технікумах. Так звані «перекидки» та відрядження викладачів з провідних навчальних центрів до периферійних ВНЗ вирішували тільки кількісні показники і ніяким чином не впливали на покращення якісного складу педагогів. Навіть

у середині періоду, що вивчається, ситуація щодо якості навчання у педагогічних технікумах не тільки не покращилась, а навіть стала ще гіршою. Так, у звіті інспектора педагогічної освіти Головпрофосу УСРР Ромера у листопаді 1925 р. зазначалось: «У всіх педагогічних технікумах немає якісних викладачів. Тут процвітає система «гастролерів». 50% викладачів не має вищої або спеціальної освіти. Переважна більшість викладачів не має відповідної методичної підготовки. За роки революції чисельність кваліфікованих науково-педагогічних кадрів значно зменшилась. Їх ніде взяти. Тому ми маємо такий слабкий склад педагогів. Найнижчі показники якісного складу викладачів у Запорізькому, Миколаївському, Полтавському та Червоногвардійському педагогічних технікумах» [32].

У другій половині 1920-х років ситуація щодо освітньо-професійної підготовки викладачів педагогічних технікумів дещо покращилась. Так, у Сталінському педагогічному технікумі з одинадцяти штатних лекторів всі мали вищу освіту. Варшавський університет закінчили лектори з української мови та політичної економії А.І.Болгарський та Т.А.Чернявський. Інші лектори мали дипломи Московського, Харківського та Київського університетів [33].

Отже, впродовж 1920-х років йшов процес формування колективу викладачів педагогічних ВНЗ, шляхом їх підбору, підготовки та перепідготовки. Незважаючи на складнощі у кількісних та якісних показниках складу професорсько-викладацької корпорації, чітко визначились позитивні тенденції щодо вирішення цих питань у найближчому майбутньому.

Джерела та література

1. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). / Г.І. Ясницький. – К.: Вид-во КДУ, 1965. – 256 с.; Липинський В.В. Становлення та розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті рр. / Віталій Володимирович Липинський. – Донецьк: Рекламно – видавничая агенція при ДонНТУ, 2000. – 247 с.; Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920 – 1930 рр.) / Валерій Валерійович Левченко. – Одеса: Вид-во "ТЕС", 2010. – 427с.

2. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.) / В.К. Майборода. – К.:Наукова думка, 1992. – С.30.

3. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. – №11. – С.280.

4. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр.301, арк.5.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр.443, арк. 1.
6. Там само, спр.248, арк.163.
7. Там само, спр.286, арк.60.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр.1513, арк. 27.
9. Там само, спр.1076, арк. 25-27.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр.237, арк. 70; спр.373, арк.1.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1514, арк.15.
12. Там само, спр.1301, арк. 8-9.
13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 227, арк. 34.

14. Там само, оп. 4, ч.2, спр.194, арк.143.
15. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920 – 1930 рр.) / Валерій Валерійович Левченко. – Одеса: Вид-во "ТЕС", 2010. – С.141-143.

16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр.8, арк. 62-63.

17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2251, арк. 9.

18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 15, арк. 3.

19. Професура і робота місткому // Кузня освіти. – 1929. – 15 листопада.

20. Державний архів Донецької області, ф. 349, оп. 1, спр. 14, арк. 577.

21. Там само, ф. 1512, оп. 1, спр.3, арк.94.

22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 690, арк. 160-163.

23. Левченко.В.В. Вказ. праця. - С.143-146.

24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 404, арк. 16.

25. Там само, оп.4, спр.314, арк. 204-205.

26. Скрипник М. Зменшити зобов'язаність, підняти якість // Студент революції. – 1929. – №4. – С. 5 - 9.

27. Попов В.М., Полурез В. І., Д'яченко Ю.П. Учені вузів Української РСР. – К.: Наукова думка, 1968. – С.62, 69.

28. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 14, спр. 314, арк. 18.

29. Історія Київського університету (1834 - 1959). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – С.334.

30. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Харьков: издаво Харьковского университета, 1955. – С.225.

31. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 445, арк. 1-3; спр. 286, арк. 60; спр.444, арк. 2; ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1514, арк. 29.

32. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 307, арк. 9.

33. Державний архів Донецької області, ф. 349, оп.1, спр.14, арк. 577.